

## **KİMYA DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN İDRAK FƏALİYYƏTİNİN AKTİVLƏŞDİRİLMƏSİ VASİTƏLƏRİ VƏ İMKANLARI**

**A.Z.Məmmədova, A.Ə. Hənifəyeva**

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*

Məqalədə kimyanın tədrisində şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin və şəxsiyyətlərinin inkişafı vəzifələri barədə kimyaçı metodistlərin fikirləri şərh edilir. Kimya dərslərində şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin aktivləşdirilməsi vasitələrindən biri olan eksperimentin növləri, onların oxşar və fərqli cəhətləri barədə məlumat verilir. Qeyd edilir ki, kimya eksperimentində şagirdlər analiz, sintez, müqayisə və s. kimi təfəkkür əməliyyatları ilə sıx əlaqədar olan idrakın ümumi məntiqi metodlarından (induksiya, deduksiya və analogiya) istifadə edirlər. Sonda VII sinif kimya kursundan oksigenə aid dərslərdə aparılan eksperiment vasitəsi ilə şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin aktivləşdirilməsi imkanları araşdırılır.

Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində aparılan islahatyönümlü tədbirlərdə qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən birində deyilir: “Vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirilməlidir” [1,2]

Sadalanən keyfiyyətlərə malik şəxsiyyətin formalaşdırılması ümumtəhsil məktəblərindən başlanır və bu işdə əsas məsuliyyət, həmişə olduğu kimi, indi də müəllimin (təhsilverənin) üzərinə düşür. Müstəqil bilik əldə etmək, yeri gəldikdə onu bacarığa çevirmək və yaradıcı şəkildə tətbiq etmək imkanlarına malik gənclərin yetişdirilməsində hər bir fənnin özünə məxsus istiqamətləri vardır. Hansı vasitədən, yoldan və imkandan istifadə edilməsindən asılı olmayaraq, bu işdə əsas məsələ şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin aktivləşdirilməsidir.

Digər fənlərdə olduğu kimi kimyanın tədrisində də təlimin məqsədlərindən biri inkişafetdirici funksiyanı yerinə yetirməkdir. Təlimin inkişafetdirici vəzifəsinin reallaşdırılması şagirdlərin idraki fəaliyyətlərinin və şəxsiyyətlərinin inkişafı vəzifələrini müəyyən etməyi tələb edir. Kimyaçı metodistlər bu vəzifələri aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar [3,4]:

- Şagirdin yaddaş və təfəkkürünün kimyanın öyrənilməsi prosesində inkişafı
- Ümumiləşdirilmiş intellektual, praktiki bacarıq və vərdislərinin mərhələli və məqsədyönlü inkişafı
- Kimya üzrə idrak fəaliyyətlərinin aktivləşdirilməsi vasitə (əqli fəaliyyətlərin analiz və sintez, müqayisə, mücərrədləşdirmə və ümumiləşdirmə, təsnifatmə və s. kimi priyomları) və metodlarının düşünülmüş şəkildə uyğunluğu, onların tədricən mürəkkəbləşdirilməsi və inkişafı, problemlə təlimin inkişafının əsasında

formalaşan, şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən fəal/interaktiv təlimə üstünlük verilməsi

- Kimya təlimində motivasiyanın yaradılması, şagirdlərin idraki maraqlarının aşkara çıxarılması və inkişaf etdirilməsi

- Şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin mürəkkəbləşdirilməsi, onların yaradıcılıq və qabiliyyətlərinin daim inkişaf etdirilməsi, kimyaya aid tədris materialının mənimsənilməsində fəallıq və müstəqilliyin artırılması.

Kimya fənninə aid biliklərin mənimsənilməsi zamanı idrak fəaliyyətinin üçüncü vəzifədə qeyd olunan vasitələrindən əlavə digərlərindən də istifadə edilir. Bunlara informasiyalı-məntiqi çalışmalar, müstəqil işlərin müxtəlif növləri, məsələ həlli, laborator işləri və praktik məşğələlər, məruzələr, referatlar, eksperiment prosesində müşahidə, ekskursiya materiallarının tərtib edilməsi, əyani vəsaitlərin hazırlanması və s.-ni aid etmək olar.

Kimya təlimi prosesində şagirdlərin idrak fəaliyyəti aktivləşdirildikdə aşağıdakılara nail olunur:

- didaktik material şüurlu surətdə mənimsənilir;

- kimyəvi proseslərin ümumi qanunauyğunluqları və kimyanın aparıcı ideyaları barədə şagirdlərdə tam təsəvvür yaranır və bilik əqidəyə çevrilir [5].

Şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin aktivləşdirilməsi vasitələrindən olan laborator işləri və praktik məşğələlər kimya eksperimentinin növlərinə aiddir. Kimya tədrisinin “Kimya üzrə nəzəri biliklər əsasında bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması” adlı xüsusi metodiki prinsipinin həyata keçirilməsi zamanı şagirdlər təfəkkür əməliyyatları adlandırılan analiz, sintez, mücərrədləşdirmə, müqayisə etmək və qarşı-qarşıya qoymaq, təsnifetmə və sistemləşdirmə kimi əməliyyatlarla sıx əlaqədar olan induksiya, deduksiya və analogiya kimi idrakin ümumi məntiqi metodlarından istifadə edirlər. Kimya tədrisi prosesində idrakin qeyd olunan ümumi məntiqi metodlarından istifadə, şagirdlərin idrak fəaliyyətini inkişaf etdirir, dərk etmə qabiliyyətlərini gücləndirir və məntiqi nəticələr çıxarmağa ruhlandırır.

Kimya dərslərində idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi vasitələrindən biri olan kimya eksperimenti şagirdlərin müstəqil işlərinə aid edilir. Kimya eksperimentinin aşağıdakı növləri vardır:

- Nümayiş təcrübələri (demonstrasiyalar)
- Şagirdlərin laborator işləri
- Praktik məşğələlər
- Tədqiqat xarakterli işlər
- Kimya praktikumu və ya laboratoriya praktikumu
- Virtual və ev eksperimenti

Nümayiş təcrübələri müəllim tərəfindən aparılsa da, fəal/interaktiv təlimin mexanizmlərinə uyğun olaraq şagirdlərin müstəqil bilik əldə etmələri baxımından onların bu işdə yaxından iştirak etmələri məqsədəuyğun hesab edilir.

Şagird eksperimentinə aid olan laborator işləri və praktik məşğələlərin bir sıra ümumi cəhətləri olsa da (hər iki halda kimyəvi təcrübələrin şagirdlərin özləri tərəfindən aparılması, hər iki halda onların praktik bacarıq və vərdişlərə yiyələnmələri və yerinə yetirilən işlə əlaqədar hesabat yazmaları), onlar xarakterinə və icra müddətinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

Laboratoriya işləri zamanı yerinə yetirilən təcrübələrdən çıxarılan nəticələrə əsasən şagirdlər yeni bilik əldə edirlər və onların praktik bacarıq və vərdişləri inkişaf edir. Praktiki məşğələlərdə laboratoriyada aparılan təcrübələrdən şagirdlərin bilik və bacarıqlarını möhkəmləndirmək üçün istifadə edilir. Laboratoriya məşğələləri qısa müddət (10-20 dəqiqə) ərzində, praktik məşğələlər isə bütün dərs (45 dəqiqə), bəzən isə (yuxarı siniflərdə) iki dərs (90 dəqiqə) müddətində həyata keçirilir.

Tədqiqat eksperimenti dərsdə və dərsdən kənar vaxtlarda aparılır. Əsas məqsədi təlimin daxili motivasiyasını yüksəltmək və idraki marağı inkişaf etdirməkdir. Kimya praktikumu vahid sistemli məşğələdə qruplaşdırılan praktik işlərin bütöv kompleksindən ibarətdir. Ev eksperimentinə şagirdlərin ev şəraitində apardıqları təcrübələr aid edilir. Ev eksperimenti də şagirdlərin müstəqil işlərinə aid olub, kimyaya marağın yaranması, eləcə də biliklərin və bir sıra praktik bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Virtual eksperiment dedikdə tədris kimya eksperimentinin kompüter texnologiyası ilə nümayişi nəzərdə tutulur. Təhlükəli və insan həyatı üçün ziyanlı olan maddələrlə aparılan təcrübələri müəllim internet materialları əsasında hazırladığı slaydları ekran vasitəsi ilə nümayiş etdirməklə şagirdlərə göstərə bilər.

Hazırda kurikulum əsasında yazılan kimya dərsliklərində nəzəri və praktiki materialların nisbəti gözlənilir və demək olar ki, əksər mövzularda nümayiş təcrübələri, laborator və praktik məşğələlər verilir. Bu baxımdan da kimyanın tədrisində şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin eksperiment vasitəsilə inkişaf etdirilməsi, onlarda əməli əhəmiyyətli müvafiq bacarıq vərdişlərin formalaşdırılması üçün geniş imkanlar vardır.

Deyilənlərə tam aydınlıq gətirmək üçün VII sinif kimya kursundan oksigenə aid dərslərdə [7,8] eksperiment vasitəsilə şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin aktivləşdirilməsi imkanlarını nəzərdən keçirək.

VII sinifdə ilk kimyəvi anlayışlar və sonrakı mövzuların dərk edilməsi üçün təməl olan bəzi məsələlər öyrənildikdən sonra ilk bəsit maddə kimi oksigenin tədrisi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan da müəllimlərin kimya tədrisinin ümumi metodiki prinsiplərindən olan “Şagirdlərə maddələri öyrətməyin ümumi prinsipləri”-nə əsasən bəzi məsələlər barədə şagirdlərə öncədən məlumatlar

vermələrini münasib hesab edirik.

Fikrimizcə oksigen kimyəvi elementi və bəsit maddəsi digər elementlərin valentliyinin müəyyən edilməsində əsas rol oynadığına (əsasən sabit valentli olduğu və əksər maddələrin tərkibində iştirak etdiyi üçün), təbiətdə, kimya sənayesində, kənd təsərrüfatı istehsalında, məişətdə və bütövlükdə insan həyatında böyük əhəmiyyəti olduğuna görə, əvvəlcə onun öyrənilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

Bəsit maddələrin öyrənilməsi ardıcılıığı barədə metodik ədəbiyyatlarda fərqli planlar təklif olunur. Tərəfimizdən isə bəsit maddələrin (elementlərin) öyrənilməsi üçün aşağıdakı plan təklif olunur.

- Elementin kəşfi və adının mənşəyi
- Təbiətdə tapılması
- Bəsit maddə və kimyəvi element kimi xarakteristikası (proqram çərçivəsində hansı xarakteristikaları vermək mümkündürsə)
- Alınması
- Fiziki və kimyəvi xassələri
- Birləşmələri
- Tətbiqi, əgər maddəyə aidiyyəti varsa təbiətdə dövrəni.

Maddənin belə ardıcılıqla öyrənilməsi imkan verir ki, maddə alınarkən onun fiziki, kimyəvi xassələri, birləşmələri barədə şagirdlər əyani olaraq özləri müşahidələr aparsınlar və müstəqil nəticə çıxarsınlar.

Oksigenə aid birinci dərstdə onun kəşfi, təbiətdə tapılması, kimyəvi element və bəsit maddə kimi xarakteristikası verilir və şagirdlər aşağıdakı bilikləri əldə edirlər.

Oksigeni ilk dəfə 1774-cü ildə ingilis kimyaçısı Cozef Pristli cıvə(II)oksidin parçalanmasından almışdır. 1772-ci ildə isə isveç alimi Karl Şeyele atmosfer havasında oksigen qazının olduğunu müəyyən etmişdir. 1775-ci ildə fransız alimi Antuan Loran Lavuazye oksigenin xassələrini ətraflı tədqiq edərək onun yeni kimyəvi element olduğunu aşkara çıxarmışdır. Lavuazye oksigenə “turşu doguran” mənasını verən “oksigenium” adını vermişdir.

Oksigen təbiətdə ən çox yayılmış element olub, atmosferin həcmcə 21%-ni, hidrosferin 95%-ni, litosferin isə 49%-ni təşkil edir.

Oksigenin kimyəvi element və bəsit maddə kimi xarakteristikası aşağıdakı cədvəldə verilir.

Oksigenə aid ikinci dərsi onun alınması və xassələrinə həsr etmək olar. Dərsin əvvəlində oksigenə aid şagirdlərin əvvəlki bilikləri aktualaşdırılmaqla yanaşı, müəllim tərəfindən aşağıdakı məlumatların da verilməsi vacibdir.

- Maddəni alınması üçün iki üsuldən: sənaye və laboratoriya üsulundan istifadə edilir. Sənaye üsulu ilə maddə alarkən onun xammalı, yəni təbiətdə olması

və istehsalın ucuz başa gəlməsi, laboratoriyada isə tərkibində həmin maddəyə aid elementin olması və asan parçalanması nəzərə alınmalıdır.


- Qazları toplamaq üçün iki üsuldən istifadə edilir: a) suyu sıxışdırıb çıxarmaqla; b) havanı sıxışdırıb çıxarmaqla. Birinci halda qazın suda həll olub olmaması, ikinci halda isə onun havadan ağır və ya yüngül olması əsas götürülməlidir.

Bu məlumatlardan sonra şagirdlərə aşağıdakı sual və tapşırıqlar verilir:

- Sizcə oksigeni sənayedə nədən almaq olar?
- Laboratoriyada oksigeni necə almaq olar?
- Oksigenin laboratoriyada alınması üçün sizə verilən avadanlıqlardan sadə cihaz hazırlayın.
- Oksigenin toplayarkən yuxarıda qeyd olunan üsullardan hansından istifadə etmək olar?
- Havanı sıxışdırıb çıxarmaqla oksigeni toplamaq üçün şüşə bankanı hansı vəziyyətdə qoyardınız?
- Biologiya kursundan malik olduğunuz biliklərə əsasən oksigenin qaba dolmasını necə yoxlayardınız?

Şagirdlərin cavabları dinlənilir, lazım gəldikdə müəllimin əlavələri ilə dəqiqləşdirilir.

*Cədvəl*

Kimyəvi element	Bəsit maddə
1. Kimyəvi işarəsi – O	1. Kimyəvi formulu – O <sub>2</sub>
2. Qeyri metaldır	2. Molekulun modeli 
3. A <sub>r</sub> (O)=16 M <sub>a</sub> (O) – 16 a.k.v.	3. M <sub>r</sub> (O <sub>2</sub> )=32 m <sub>M</sub> (O <sub>2</sub> )=32 a.k.v.
4. Valentliyi - əsasən II	4. Quruluşu – molekulyar
5. Təbiətdə yayılması – bəsit maddə kimi O <sub>2</sub> (havada) və O <sub>3</sub> (ozon-yer səthindən 25-30 km yuxarıda), birləşmələr şəklində suyun (H <sub>2</sub> O), qumun (SiO <sub>2</sub> ), filizlərin, mineralların tərkibində olur	5. Fiziki xassələri – rəngsiz, iysiz, -182,9 <sup>0</sup> C-də qaynayır, -218,8 <sup>0</sup> C-də donur, sıxlığı 1,43q/l, 1m <sup>3</sup> suda 0, 031 m <sup>3</sup> həll olur
6. İzotopları - <sup>16</sup> <sub>8</sub> O, <sup>17</sup> <sub>8</sub> O, <sup>18</sup> <sub>8</sub> O	
7. Nüvəsinin yükü - 8	

Müəyyən edilir ki, oksigeni sənayedə maye havanın distilləsindən, laboratoriyada isə tərkibində oksigen olan maddələrin parçalanmasından almaq olar. Bu zaman qızdırma və elektrik cərəyanından istifadə edilməlidir. Müəllim oksigenin alınması üçün münasib hesab edilən maddələrin kimyəvi formullarını və adlarını (su-H<sub>2</sub>O, kalium-permanqanat- KMnO<sub>4</sub>, hidrogen-peroksid-H<sub>2</sub>O<sub>2</sub>,

kalium-xlorat- $KClO_3$ , civə(II)oksid-  $HgO$ ) lövhəyə yazır və qeyd edir ki, suyu elektrik cərəyanı, digər maddələri isə qızdırmaqla parçalamaq olar.

Şagirdlər müəllimin köməyi ilə oksigen almaq üçün ən əlverişli maddə (prosesin sadə olması və maddənin asan parçalanmasına görə) hesab edilən kalium-permanqatdan oksigenin alınmasına aid təcrübə aparırlar. Alınan oksigenin fiziki xassələri əyani olaraq müşahidə edilir və müvafiq qaydalarla bir neçə şüşə banka doldurulur. Oksigenlə dolu bankalara havada dəmir qaşığıda yandırılmış kükürd, kömür və dəmir (polad) məftil salınaraq onun kimyəvi xassələri öyrənilir.



Şəkil 1. Havanı sıxışdırıb çıxarmaqla oksigenin yığılması



Şəkil 2. Suyu sıxışdırıb çıxarmaqla oksigenin yığılması



Şəkil 3. Kükürdün (a), kömürün (b) və dəmirin (c) oksigendə yandırılması.

Sonra oksigeni almaq üçün kalium-xlorat və hidrogen-peroksidin parçalanması təcrübələri aparılır. Bu zaman şagirdlər oksigenin zəif alındığını müşahidə etdikdən sonra müəllim həmin maddələr olan sınaq şüşələrinə bir qədər manqan(IV)oksid ( $MnO_2$ ) əlavə edir və oksigenin sürətlə çıxması müşahidə edilir. Hidrogen-peroksid olan sınaq şüşəsində manqan(IV)oksidin olduğu kimi qalmasını şagirdlər əyani olaraq görürlər. Bu reaksiyalarda manqan(IV)oksidin katalizator olması barədə məlumat verilir və şagirdlər baş verən prosesin mahiyyətini dərk edərək, özləri katalizatorun tərifini verirlər.

İstər oksigenin alınması, istərsə də kimyəvi xassələrinə aid aparılan təcrübələr zamanı baş verən prosesləri müşahidə edərək müqayisə, analiz, sintez, ümumiləşdirmə kimi təfəkkür əməliyyatları nəticəsində şagirdlərin idrak fəallığı yüksəlir və onlar müstəqil olaraq hadisələri dəyərləndirirlər.

Beləki, oksigen alındıqda, bir mürəkkəb maddədən bir neçə mürəkkəb və bəsit maddənin, oksigenin kimyəvi xassələrində bir neçə bəsit və ya mürəkkəb maddədən bir mürəkkəb maddənin alındığını (baş verən kimyəvi reaksiyaların

tənlikləri şagirdlərə yazdırılır, lazım gəldikdə onlara istiqamət verilir) bilərək şagirdlər parçalamma, birləşmə reaksiyalarına özləri tərif verirlər. Eləcə də, alınan maddələrin tərkibinin birinin oksigen, digərinin isə metal və ya qeyri-metal olduğuna, həmin maddələrin oksigenin təsirindən alındığına əsasən oksid anlayışı, oksidləşmə prosesi və onun yanma ilə oxşar və fərqli cəhətləri barədə şagirdlər müstəqil olaraq müvafiq nəticələr çıxarırlar. Əgər bir dərs saati müddətində vaxt çatmasa, oksigenin xassələronə aid təcrübələr aparmaq, (bu ona görə vacibdir ki, oksigenin alınması üçün qurğu hazırdır və alınan oksigeni sonraya saxlamaq olmaz), reaksiya tənliklərinin tərtibi və nəticələrin müzakirəsini isə növbəti dərsə saxlamaq olar. İlk bəsit maddə kimi oksigenin tədrisinə aid dərslərdə şagirdlərin əldə etdikləri bilik və bacarıqlar sonrakı maddələrin öyrənilməsində onlar üçün baza rolunu oynayır və tədrisən vərdişlərə çevrilir.

#### **İstifadə edilmiş ədəbiyyat:**

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. "Kurikulum jurnalı," 2009, №4
2. Ə.Abbasov. 12 illik təhsilin bəzi pedaqoji problemləri. "Kurikulum" jurnalı. 2016, №4, 2016, s.5-10
3. Э.Ф. Матвеева. Методика преподавания химии (инновационный курс). Астрахань 2015.
4. Г.М. Чернобельская. Методика обучения химии в среднем школе. Москва, 2000.
5. R.Y. Əliyev, Ə.T. Əzizov. Kimyanın tədrisi metodikası. II hissə. Bakı, 2006
6. Н.Е. Кузнецова и др. Методике преподавание химии. Москва, 1984.
7. М.М.Аббасов, V.M.Аббасов və b. Kimya, 7-ci sinif üçün dərslik, Bakı, "Aspoliqraf", 2014, 96 s.
8. Н.Е.Кузнецова, И. М. Титова, Н.Н. Гара. Химия. Учебник для учащихся 8 класса общеобразовательных учреждений. Под. ред. проф. Н.Е.Кузнецова. Москва 2012, 220 с.

*A.Z.Mammadova, A.A. Ganiyayeva*

**Средства и возможности активизации познавательной деятельности учащихся на уроках химии**

**РЕЗЮМЕ**

В статье излагаются мнения химиков-методистов о вопросах развития личности и познавательной деятельности учащихся при обучении химии. Представляется информация о видах эксперимента, как одного из средств активизации познавательной деятельности учащихся на уроках химии, их схожих и отличительных свойствах. Отмечается использование учащимися методами общей логики (индукция, дедукция и аналогия), тесно связанными анализом, синтезом, сравнением и др. процессами мышления в химическом эксперименте. В конце разбираются возможности активизации познавательной деятельности учащихся посредством эксперимента, проведенного на уроках про кислород, из курса химии VII класса.

*A.Z.Mammadova, A.A. Hanifayeva*

**Means and possibilities for activating cognitive activities of students in chemistry classes**

**SUMMARY**

The article presents the opinions of chemists-methodologists on the issues of personality development and the cognitive activity of students in the teaching of chemistry. Information on the types of experiment is presented as one of the means of activating the cognitive activity of students in chemistry lessons, their similar and distinctive properties. Students use methods of general logic (induction, deduction and analogy), closely related analysis, synthesis, comparison, and other processes of thinking in a chemical experiment. In the end, the possibilities of activating the cognitive activity of students through an experiment conducted in oxygen classes from the course of chemistry of the seventh class are being analyzed.

**Açar sözlər:** idrak fəaliyyəti, kimya eksperimenti, təfəkkür əməliyyatları, oksigen, kimyəvi reaksiya, oksid, katalizator.

**Ключевые слова:** познавательная деятельность, химический эксперимент, процессы мышления, кислород, химическая реакция, оксид, катализатор.

**Key words:** cognitive activity, chemical experiment, thinking processes, oxygen, chemical reaction, oxide, catalyst.